

Барчамизга аёнки, XXI аср интеллектуал салохият, тафаккур ва маънавият асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфklar очиш билан бирга биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва тахликали замонда ёзувчининг, башариятнинг эртанги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, меҳр-окибат ва багрикенгликка даъват этишга қаратилган хароратли сўзи хар қачонгидан ҳам муҳим ахамият касб этмоқда.

Ислом КАРИМОВ.

Инсон тафаккурининг янгиланишида, унинг онгига маълум бир гоёни сингдиришда ҳеч қайси соҳа адабиётчалик қурбат ва имкониятга эга эмас. Шу нуқтаи назардан қараганда, янги XXI аср инсон тафаккури тараккиётига, унинг тез ўсиши ва янгиланишига жиддий таъсир кўрсатди. Чунки адабиёт бадиий сўз ва образлар воситасида омма рухиятида тубдан ўзгариш ясади. Бунинг учун ижод аҳли эркин нафас олиш, хоҳлаган мавзусида қалам тебратиш, истаган муаммосини кўтариш ва, албатта, кўнглига маъқул келадиган қаҳрамон тимсоли орқали тасвирлаш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Қарийб чорак қам бир аср мобайнида қозғалди бору амалда бўлмаган бундай “эркинлик” адабларимиз тафаккурини тушовга солиб қўйганди. Мустақиллик туфайли бу тушов узилди. Адабиётга – сўз санъатига қинакам эркинлик берилди ва у қонун асосида мустақамлаб қўйилди. Натижада, адабиётда жуда қатта ижобий ўзгаришлар юзага келди.

Бунинг самараси тез орада аниқ кўзга ташланди, яъни, жадаллик билан ўсиб бораётган сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий тафаккурлар таъсирида адабий-бадиий тафаккур ҳам шаклланиб, улгайиш йўлига кирди. Қастлаб, одамқозднинг иқтисодий бўҳронлар уммонидаги сузиш қийинчилиқлари, қўқиш азоби, иққиланиш, бемақсад қулоч отишларини реал тасвирлашдан ўзини тийган адабиёт аҳли янги асрнинг илк йилларидан бошлаб, бу мавзунини жиддий ишлашга қиришди. Бозор ва инсон тақдири қейинги йиллар ўзбек насрининг энг қўп ишланаётган муаммосига айланди.

Бозор муносабатлари ўз-ўзидан инсоннинг қамият, оила, қамоа, ўзга юрт ва одамлар ўртасидаги қиддиёт ҳамда алоқалар қилсиласини ҳам юзага қикаради. Бундай вазиятда турмушинини ўнглаш учун уринаётган шахс манқаати билан янгиланишга юз тутаетган қамият ва сиёсат манқаатлари ўртасида ўзаро тўқнашувлар вужудга келади. Улар ўз навбатида оилавий муносабатларга ҳам, ахлоқий эврилишга ҳам, инсоннинг ёвузлик сарини юз тутетишига ҳам у ёқини бу даражада таъсир ўтказмай қолмайди. Қақикий санъатқорнинг вазифасини эса инсониятнинг келажакинини таъминловчи умидбаҳш гоёларни илгари суриш, улар дунёқарашида эзгулик, меҳр-окибат ва багрикенглик қабини фазилатларни ифодалашга қизмат қиладиған ибратли образларни яратишдан иборатдир. Бунинг учун ижодқорнинг эстетик идеали гоётда қозлом, маънавий дунёқараши етук, қалқини ва Ватани олдидаги масъулияти барқарор бўлиши керак.

Маълумқини, роман, қисса, қикоя синқари эпик тур жанрларининг хар бири ўзига қос

талаблар ва конуниятлар асосида яратилади. Танланган мавзу кўлами, кўтарилган муаммо юки, яратилган персонажлар миқдоридан тортиб, шаклу шамоилигача катъий ўлчамга эга бўлган бу жанрлар ҳозир ўзлигини йўқотиб, қоришиқ бир нарсага айлангандек тасаввур қолдирмоқда. Аввало, романда кўйилган муаммонинг юки гоётда залворли бўлиши талаб этилади. Ваҳоланки, ҳозир баъзи адиблар учун асарда романбоп муаммони кўтаришдан кўра, “роман” деган атама билан китоб чиқариш муҳимроқ бўлиб қолди. Кейинги йилларда “Янги аср авлоди” нашриёти айрим китобларни “XXI аср романи” деган ном билан чиқара бошладики, уларни ўқиб, кишида агар янги аср романлари шунанга бўлса, ҳали ҳеч нарсага эришмапмиз, деган фикр уйғонади.

Бундан йигирма йил аввал жаҳон адабиётининг синчков билимдони, адабиётшунос Талъат Солиҳов (оллох раҳматига олган бўлсин) суҳбатларидан бирида: “Назаримда, аср адабиётининг пойдеворида иккита муҳим нарса бўлиши керак: бири – миллий анъана, адабиётимиз, санъатимиз соҳасидаги миллий анъана ва иккинчиси, жаҳон адабиётининг даражаси, жаҳон бадиий тафаккурининг даражаси ва жаҳон адабиётида эришилган тажриба. Ана шу нарсалар пойдевор асоси бўлади, пойдеворнинг пойдевори бўлади” (“ЎзАС”, 1.02.1991), деб орзу қилганди. Дадил айтиш мумкинки, бугун ўзбек адабиёти кўп асрлар мобайнида шаклланган миллий ўзига хослигини тўла сақлаган ҳолда, жаҳон адабиёти таркибига кўшилиш йўлларини излаб топиш имкониятига эга бўлди. Аслида, ҳар қандай халқ адабиёти барқамоллик чўккисига, аввало, ўзи мансуб бўлган миллатнинг маданий, маънавий, маърифий анъаналарига катъий риоя қилиши, уларга ҳурмат билан қараши орқали эришади. Бизда эса бундай анъаналарнинг туганмас ҳазинаси мавжуд. Ўлмас халқ оғзаки ижоди, бой ёзма адабиётимиз, ранг-баранг ахлоқий қадриятларимиз ва миллий урф-одатларимиз “пойдеворнинг пойдевори” борлигидан далолат беради.

Дарҳақиқат, ўтган йигирма йиллик адабий хирмонимизга бир қур назар ташласак, буюқ Шарқ адабиётининг миллий анъаналарини бойитган ҳолда, жаҳон бадиий тафаккури даражаси билан бемалол бўйлаша оладиган талай асарлар дунёга келганига гувоҳ бўламиз. Омон Мухтор, Мухаммад Али, Асад Дилмурод, Хуршид Дўстмуҳаммад, Улугбек Хамдам, Тилаволди Жўраев сингари адибларнинг асарлари тўлақонли миллий руҳи ва жаҳон адабиётида мавжуд энг янги бадиий усулларнинг табиий уйғунлашуви туфайли чинакам ўқувчилар муҳаббатига сазовор бўлди. Шу билан бирга, бу даврда юки енгил, шиширилган шардек хавойи кисса ва романлар ҳам вужудга келдики, бу адабиётшунос Талъат Солиҳовнинг орзуси тўла амалга ошмаганини, XXI асрнинг дастлабки ўн йили ўтиб бораётган бўлса-да, жаҳон бадиий тафаккури даражасига олиб чиқувчи “пойдевор” ҳали муқаммал битмаганлигини кўрсатиб турибди.

Галвир сувдан кўтарилса...

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида яшаётган инсон тафаккурида бойликка эришиш истаги хал қилувчи ўрин тутди. Бу ходиса бадиий адабиёт олдига ҳам муҳим вазифаларни қўймоқда. Энг аввало, қахрамон концепциясини янгилаш талаб этиларди. Шу пайтгача яратилган персонажлардан фарқли ўлароқ, энди бозор муносабати шароитида шаклланаётган одамлар характери яратиш зарур эди. Қандай бўлмасин, бойлик орттиришга уринаётган, бу йўлда ҳар қандай қабихлик ва разилликдан тафт тортмайдиган, ўз уринишининг оқибатини ўйламай қадам босиши натижасида фожиага

учраган кишилар тоифаси пайдо бўлди. Айни чоғда, бозор талабларига мослашиб, бугунги топганига шукур килиб, оиласи ва келажагини таъминлаётган одамлар ҳам бор. Хаёт ижод ахли олдига ана шундай кахрамонлар галарейасини яратиш вазифасини кўя бошлади. Бундай мураккаб масалани тасвирлашда етарли тажриба тўпламаган адиблар зиммасида бозор одамнинг сурати ва сийратини кандай усулларда ифодалаш кийинчиликлари пайдо бўлди. Натижада ҳам гоёвий, ҳам бадиий, ҳам услубий томондан турли савиядаги асарлар яратилди. Дастлабки пайтда бозор иктисодиёти шароити кийинчиликлари туфайли хаётнинг олдинги сафига чиккан айрим мафияларнинг ўзаро кураши, ўгирлик, жиноятчилик, фохишабозлик сингари иллатларни акс эттиришга ружу кўйилди. Бу билан муаллифлар ўқувчи оммасини огохликка чакирмоқчи бўлдилар. Аммо, бу эзгу ният ёзувчилар томонидан бадиий жихатдан етарли даражада исботлаб берилмаганлиги окибатида акс таъсир кила бошлади.

Бинобарин, бозор муносабатлари инсонни саралайди. Бу саралаш хар доим ҳам ижобий натижалар беравермаслиги мумкин. Унинг ҳам ўзига яраша талаблари, шартлари, кийинчиликлари мавжуд. Унга мослашолмаган одам чикитга айланади. XXI асрнинг дастлабки ўн йилида яратилган насрий асарларнинг ўзига хос фазилати шундан иборатки, уларда ана шу жараёнда эзгулик ва ёвузлик кутбларига ажралаётган одамлар образи дунёга келди. Бундай кахрамонлар орасида, айникса, аёллар характерининг ўзига хос талкини мухим ахамият касб этмоқда. Чунки бозор иктисодиёти бошқаруви шаклланаётган пайтда, аёллар фаоллик кўрсата бошлагани ҳам сир эмас.

Шу жихатдан Тохир Малик, Хуршид Дўстмухаммад, Улугбек Хамдам, Тилаволди Жўраев, Абдукаюм Йўлдош, Саломат Вафо, Зулфия Куролбой кизи сингари истеъдодли адиблар томонидан яратилган бозор ва инсон тақдирига багишланган бадиий жихатдан юксак, гоёвий томондан етук кисса ва романлардаги персонажлар характерлидир. Бундай кахрамонлар тимсолида бозор муносабатлари шароитида тўғри йўл тополмай адашган, миллий ўзлигидан жудо бўлган, баъзан ўз ихтиёри билан ёки мажбуран ахлокий бузуклик йўлига кирган шахсларнинг фожиали кисмати ўқувчига ибрат килиб кўрсатилди.

Албатта, ёзувчи ўзи тасвирлаётган мавзу ва муаммога мослаб танлаган шахс “мен”ининг манфаатлари, хошиш-истаги, ана шу шахсий манфаат индивидуаллигидан келиб чикадиган эхтиросларининг тўпорилиги, вақтинча ёки доимийлиги билан ҳам хисоблашишга мажбур. Агар бу холат меъёрида тасвирланмас экан, шахс “мен”и бора-бора хиралашиб қолиши, асарда жонли образ эмас, шунчаки силуэт яратилиши мумкин, холос. Аслида, инсон оний лахзаларда жунбишга келган эхтирослар тугёни совугандан кейин ўзини беихтиёр тафтиш килади. Чунки эхтироснинг тийиксиз ва бемаъни таъсири унинг онгига ўтгач, шахснинг ўзида яхшими, ёмонми – муносабат пайдо бўлади. Энди у эхтирослари жунбишга келган онда мулохаза юриштишга улгурмаган майл ва интилишлари хакида мушохада кила бошлайди, уларни таккослайди, хулоса чикаришга уринади. Хакикий санъаткор бу жараёни иложи борица ростгўйлик билан табиий йўсинда, энг мухими, миллий ўзига хосликка катъий амал килган холда тасвирлашга масъулдир.

Шу маънода, бозор муносабатлари хакикий санъаткорларни ҳам саралашга киришди.

Чинакам ёзувчи бозор мавзусини ёритишдан олдин чукур ўйга ботди, хаёт, ўқувчи, жамият ва эл-юрт олдигаги масъулиятини теран хис килди. Айни чоғда бозор ёзувчиси ва бозорбоп адабиёт пайдо бўлди. Профессинал махоратга эга бўлмаган бозорчи ижодкорлар ўйлаб-нетиб ўтирмай, нукул олди-кочди, ур-йикит, фохишабозлик, ўғирлик, жиноятчилик хақидаги асарларни калаштириб ташладилар. Тўғри, бозор факат бойлик манбаи эмас, айни чоғда, у тубанлик, пасткашлик, ахлоксизлик, ёлгончилик, ўғирлик, юлғичлик макони ҳамдир. Унинг бу иллатларидан кўз юмиш бир ёкламаликка олиб келади. Бирок, бозор воситасида нукул ахлоксизлик, жиноятчилик, севгифурушлик каби ўткинчи ходисаларни эхтирос билан тасвирлашга уриниш адабиётнинг тарбиявий вазифасини тан олмасликдан бошка нарса эмас.

Шуни унутмаслик керакки, хар кандай бадиий асарда яратилажак образ, аввало, ёзувчининг кишиларга ва хаётга муносабатини акс эттириш воситаси хисобланади. Айни чоғда, у муаллифнинг хаёт ходисаларига берган эстетик бахоси ҳамдир. Хар бир персонаж ўзида ёзувчининг эстетик идеалини у ёки бу даражада тажассум этади. Бу вазифани бажариш учун ўша образ муайян ижтимоий шароитда, рухий-маънавий мухитда харакатланиши зарур. Бу табиий равишда рўй бериши керак. Мабодо, санъат асарида муаллиф хаётдаги мавжуд нарсаларга, воқеа-ходисалар ва одамлар такдирига факат сунъий, расмий таклид килиш максади билан ёндошса, бу бадиий асар эмас, балки махорат билан ясалган нарсалар мажмуасидангина иборат бўлиб қолади. Бундай сунъийликдан холи бўлиш учун санъаткорнинг эстетик тафаккури аниқ ва барқарор бўлмоғи шарт. Биз тахлил доирасига тортган асарларга шу нуктаи назардан мурожаат килсак, адибларнинг эстетик идеали турлича савияда эканлиги аён бўлади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур асарлар гоёвий-бадиийлиги билан ҳам бир-биридан фарк қиладилар.

Масалан, Зулфия Куролбой кизининг “Армон асираси”, “Машаккатлар гирдоби”, Саломат Вафонинг “Оворанинг кўрган-кечирганлари”, Хабиб Темировнинг “Касос ва мухаббат”, “Кора каср асираси”, “Макрми ё мухаббат?” каби асарлари бевосита бозор муносабатлари авжига чиққан шароитда шаклланган, тафаккури уйгонган, ўзлигини англаган ва англай олмаган одамлар тоифаси хақида хикоя қилади. Шуни алохида таъкидлаш ўринлики, хар бир адиб танланган мавзу ва муаммога ўз эстетик дунёкараши ва идеали нуктаи назаридан ёндошади. Бу асарларда бозор бошқаруви шароитида аёл шахсининг ўрни ва қисматига алохида эътибор берилган. “Армон асираси” романи қахрамонлари Насиба, Хулкар Армон, Зухра, “Машаккатлар гирдоби”даги Наргиза, Санобар, Гулрух, “Оворанинг кўрган-кечирганлари” асарида тасвирланган Салтанат, Малика, Максуда, “Касос ва мухаббат” деб номланган роман-дилогиясидаги Тўтиё, Лайло, Амалия, икки китобдан иборат “Кора каср асираси” ва “Макрми ё мухаббат?” номли севги қиссаларидаги Афифа, Мехри, Максуда ва бошка эпизодик характердаги кўплаб персонажларнинг хар бири ўқувчида турлича таассурот қолдиради. Аввало, яратилган бу образларнинг хар бири катта-кичиклигидан катъий назар ўз гоёвий-бадиий юкига эга эканлигини алохида қайд этиш зарур. Бирок, қахрамон мана шу юкни ёзувчи кўзлаган манзилга олиб бора олдими, ўз вазифасини қай даражада адо этди, деган савол билан ёндашадиган бўлсак, ижодкорларнинг бадиий савияси яққол намоён бўлади. Бунинг учун дастлаб Зулфия Куролбой кизи билан Саломат Вафонинг асарларига назар ташлайлик. Чунки бу адибалар аёллар табиатидаги фазилат ва

иллатларни теран тасвирлашга, уларнинг суратию сийратини ўзига хос тарзда очишга уринганлар.

Зулфия Куролбой кизи давр манзарасини, бозор иктисодиёти кун тартибига кўяётган муаммоларни кенгрок камраб олишга уринади. Айрим фирибгарларнинг лоторея ўйини оркали бойиб кетаётгани, кун сайин кўпайиб бораётган хусусий газеталарнинг савияси, уларнинг саҳифаларида эълон қилинаётган енгил-елпи, олди-кочди ва ахлоксизликни тарғиб қилувчи мақолалар одамлар ҳаётига салбий таъсир ўтказаяётгани (Зухра образи мисолида), Хулкарнинг афсус-надоматли ўйлари оркали ўз ифодасини топган. Шуниси муҳимки, ёзувчи яратган ҳар бир образ катта-кичиклигидан, муҳим ёки номухимлигидан катъий назар ўзи мансуб бўлган табаканинг характерли хусусиятларини мужассам этиши билан ижодкор гоъвий ниятининг аниқ ифодаланишига ёрдам беради. Аввало, ёзувчининг эстетик идеали мусаффолиги билан эътиборни тортади. У ҳамма нарсадан поклик, эзгулик унсурларини кидиради. Масалан, “Армон асираси” романидаги Насиба эри Донишнинг ўлимидан сўнг жинсий эҳтиёжни ҳаёлига мутлақо келтирмаган ҳолда кўпол ва безори кимса Талгатга аёллик меҳрини бағишлаб, уни ҳам жисмоний ҳасталиқдан, ҳам миясига ўрнашиб қолган ёвузлик ниятидан ҳалос этади. Эри ташлаб кетиб бева қолган Хулкар Армон ҳам ҳаётда, ҳам ижодда покиза ахлоқини намоён қилади. Бу борада, ўзи намуна кўрсатибгина қолмайди, балки “ёмон” йўлга кириб кетган Насиба ва Зухрани излаб топиб, танбех беради. Ёки “Машаккатлар гирдобини”га тушиб қолган Гулрух ўзининг ташқи гўзаллиги билангина эмас, балки ахлоқий покизалиги, муомаласининг ширинлиги билан нафакат мардикорларнинг, айни чоғда, бутун вужудидан “аллақандай ёвузлик хиди келади”ган Пўлат Дамировични ҳам, қўлини қаёққа узатса етадиган бошлиқ Ҳаким Назаровични ҳам тиз чўқтиради. Бу аёллар ўзларининг ахлоқий гўзаллиги билан ўзгалар ахлоқининг ўзгаришига ҳам ижобий таъсир кўрсатадилар. Дарвоқе, “Дунёни гўзаллик кутқаради” деганларидек, асарда “эзгулик ва ёруғлик фариштаси” сифатида намоён бўлган Гулрух ўз гўзаллиги, ахлоқий покизалиги билан қуллик ва охир-оқибатда ўлимга маҳкум этилган кишиларни ҳалокатдан қутқаради.

Бинобарин, санъат асарининг бош мақсади азал-азалдан инсонга хос эҳтиросларнинг қандайлигидан катъий назар поклантиришга йўналтириш ва шу йўл билан кишиларни яхшиликка ўргатишдан иборат бўлиб қолган. Файласуф Гегелнинг таъкидлашича, санъат инсоннинг ахлоқий қамолотини тарбиялаш учун, энг аввало, “дагалликни жиловлаш, эҳтиросларни маданийлаштириши керак”. Шу жиҳатдан Насиба, Хулкар Армон ва Гулрухларнинг характери ибратлидир. Насиба романининг бошидан-охиригача бир дунё эҳтирослар қуршовида яшайди. Ишга бормаётган “дангаса”, пул топиб қелишга “нўнок”, оила рўзгорини эпсолмаётган “ношуд” эри Донишга дастлаб кўрс, дагал, бетгачопарлик билан муомала қилади. Эри вафот этгандан кейин эса бирдангина мулоқимлашади, унинг ўлимида ўзини айбдор деб қилади. Эрига ўз вақтида кўрсатолмаган меҳрини аёлларни қийнаб азоблашдан лаззатланадиган худбин Талгатга инъом этади. Эрининг руҳи олдидаги қарздорлик ҳисси туйғули аёл табиатида пайдо бўлган кўркинч, андиша, раҳм-шафқат, ҳаяжон ва изтироб унга тинчлик бермайди. Бу ҳис-туйғулар бир-бири билан тинимсиз қурашади. Натижада, Насиба бозорга ҳам чиқмай қўяди, пул топишни, ўзи ва болалари қандай кун кечиришини ўйламайди. Ҳар қуни Талгатни йўқлаб боради, уни овқатлантиради, ўйини тозалайди, қирини ювади. Насиба бу ишни бир беморнинг қўнглини олиш, унинг ҳаста тани ва руҳига бардамлик

багишлаш ниятида беминнат бажаради. Аёл ўзининг мана шундай покиза ахлокий гўзаллиги билан Талгат тафаккурида томир отган ёвузликни эзгулик сари йўналтиради.

Саломат Вафо ҳам Салтанат тимсоли оркали жамиятда вақтинчалик урчиб кетаётган айрим масалаларни каламга олади. Шулардан бири кўшиқчилик санъатининг жамият ва инсоният ҳаётидаги ўрнини аниқлаш масаласидир. Гарчи адиба фикрини исботлаш учун кўшиқчи аёл Ойзода Камол исмини бир неча бор тилга олса ҳам уни ҳаракатга солмайди, Салтанатнинг тасаввурида қолиб кетади. Салтанат ўқувчида умумлашма образ сифатида таассурот қолдиради. У ҳам худди Хулқар сингари омадини синаб кўрмоқчи бўлиб бозорга чиқади. Бирок унинг бозордаги фаолияти Хулқарники сингари хайрли кечмайди. Чунки Салтанат мансуб бўлган бозорчи аёлларнинг биронтаси ҳам покиза эмас. Бу борада, аввало, Салтанатнинг ўзи “намуна” кўрсатади. У эрини қайтариш, оиласини мустаҳкамлаш ҳақида мутлақо ўйламайди. Аксинча, унинг ҳаёлида умрида кўрмаган аллакандай Султонбек ҳақиқий эркак тимсоли сифатида гавдаланаверади. Аббос Сулаймонов билан бемалол ишрат қилади, у истамаса ҳам уйига бораверади. Бир марта дугонасиникида учрашган Маҳмуд исми йигитга ҳам қўнгли суғ кетади. Умумий ҳовлидаги ижара уйда кўшниси Дилдоранинг эри Мавлон билан суҳбатлаша туриб: “Кани эди шу йигит эрим бўлиб қолса”, деб ўйлашдан уялмайди. Бу қаби енгилтаклигини ёзувчи қахрамони тилидан: “Бировнинг гомхўрлигидан ийиб кетардим, айниқса, яхшиликни эркак киши қиладиган бўлса”, деб исботлаб ҳам қўяди.

Бу адибанинг эстетик идеали у қадар тиник эмаслигини исботлайди. Ёзувчи Салтанат нигоҳи оркали атрофни қузатар экан, бирон-бир жойда ёруғликни, эзгулик ва яхшиликни кўрмайди. Хикоячи-қахрамон назарида бозор ҳам, вокзал ҳам тўс-тўполон, жирканч, жанжалнинг уяси. Кишлоқ эса хароба, ханузгача ўзгариш йўқ. Салтанатнинг кишлоқ ва бу ерда яшаётган одамлар тўғрисида чиқарган хулосалари ниҳоятда жўн ва бачкана. Масалан, у кишлоқ кутубхонасидан чиқиб уйига кетаётганда шундай ўйлайди: “Атроф қоронгилашган, қўчаларда одам қамайган, қамаймаган тақдирда ҳам кишлоқ қўчаларида чирок бўлмагани учун биронта одам мени танимасди. Худо унутган элатда чирок ҳам белгиланган тартибда икки-уч соат ёнарди”. Шу тасвирнинг ўзи жуда катта мазмунни, кишлоқнинг яхлит манзарасини, қийинчиликларни, одамларнинг турмуш тарзини аниқ ва жонли кўрсатиб турибди. Бу реал тасвирдан кейин ёзувчининг хикоячи-қахрамони тилидан “Одамлар орасида ривоятнома (аслида, “намо”, яъни, ўхшаш маъносини англатувчи қўшимча бўлиши керак – И.С.) гап юрарди: “Чирок йўқлиги учун кишлоқ одамларининг боласи қўп”, дея киноя тарзида изоҳ бериши баён юқини енгиллатиб, бачканалаштириб юборган.

“Оворанинг қўрган-кечирганлари” романида тасвирланган аёллардан биргина Максуда опа имон-эътиқодли ва оиланинг, эрнинг қадрига етадиган аёл сифатида таассурот қолдиради, холос. Асар воқеалари силсиласидан яхшигина ўрин олган ва Салтанатга таъсири қучли бўлган кишлоқдаги ўқитувчиси, қолхоз раисининг ёлғиз кизи, гўзалликда танҳо Малика опа дастлаб тасвирланишича, “эркак зотиға қайрилиб қарамасди. Маъбудалардай мағрур эди”. Шундай аёлнинг ҳам кейинроқ совунфурушлик билан шугулланадиган бозорчиға айланиши, тирикчилик илинжида Қувончбой деган қувонч билан “ўйнаш” тутиниши, йўл-йўлақай учраган Ҳамид исми таниши билан ўпишиб қўришиши, гоҳ қабобчиға, гоҳ бошқасиға қўзини суғиб, қошини учуриб қулиб қарашини,

умуман, унинг бузуки йўлга кириши ўқувчида малоллик пайдо килади. Одатда, бадиий асарда хар бир кахрамон асар бошланишидаёк, ўз киёфаси ва генезиси, мустахамм эътиқоди билан тугилиши шарт. Мабодо, асар воқеалари давомида унинг характерида ўзгаришлар юз берса, улар муаллиф-санъаткор томонидан бадиий жихатдан исботланиши талаб этилади. Назаримда, Малика тасвирида мана шу хақиқат этишмаётгандек туюлади.

Шуларни ўйлаганимда, хаёлимда Саломат Вафо ва Хабиб Темиров асарларидаги персонажлар, айникса, аёллар нега катъиятли эмас? Нега бир-икки учрашувдаёк эркак кишининг хоши-иродасига бўйсуниб, иффатини бой бериб кўяверадилар? Нега улар аёллик шаънини улугламайди? Нега улар иктисодий кийинчиликка бардош беролмай енгил-елпи йўллари излайдилар? деган изтиробли саволлар пайдо бўлади ва уларга ижобий жавоб топгим келади. Аммо тополмай, охир-окибатда, бу ёзувчиларнинг эстетик идеали тиник эмаслигига ишончим хосил бўлади. Ёзувчи Саломат Вафо хикоячи-кахрамони Салтанат Махмудова нигоҳи билан нукул хаётдаги қора доғларни, ахлокий бузукликни, ишончсизлик, алдамчилик, менсимаслик, инсонни ва унинг ҳақ-ҳуқуқларини камситиш каби иллатларни кўради. Салтанатнинг тан олишича, унинг умри фақат “йўлларда, аросат ва қувгинда” ўтди. У ҳеч қимдан яхшилик, меҳр-окибат кўрмайди, ҳамдардлик кўрсатганларга эса (масалан, Максуда опага) бўйин эгмайди. Унинг нуқтаи назаридан қаралса, бу дунёда, умуман, соғлом, келишган, ақлли одам ҳам, дурустроқ нарса-буюм ҳам йўқ. Хатто идеалидаги ошиги Султонбек телефонда хол-ахвол сўраганда ҳам унга йигитнинг “сўзлари самимийга ўхшамас, қандайдир баландпарвоз” гаплар бўлиб туюлади. Салтанатнинг ишонч билан айтишича: “Бугунги куннинг моҳияти: ҳеч қимга ишонмаслик, барчага шубҳа билан қараш”дан иборатдир. Вахоланки, кахрамоннинг ўзи бирон марта ҳам: “Хўб, мен ўзим қимман? Нима қиляпман?” деб ўйламайди. Салтанат ўзини-ўзи таҳлил этиш қобилиятидан маҳрум образдек таассурот қолдиради. У роман воқеалари тизимида кўшиқчи-шоира, журналист, мардикор, фоҳиша, маҳбус, бозорчи, арокхўр, бемор каби турли қиёфаларда кўринади-ю, бироқ на оилапарвар аёл, на болаларига меҳрибон она, на эрига вафодор хотин, на қурашчи шахс сифатида намоён бўлмайди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам уни имон рамзи бўлган Мадина тарқ этиб қетгандир?

“Адабиёт йўл бошига қўйилган кўзгудир”, деган эди ёзувчи Стендаль. Бу кўзгуда қандай қиёфани кўрсатиш санъаткорнинг маҳоратига боғлиқ. Кўзгуда аён бўладиган инсон қиёфаси нечоғлиқ ёқимли, нурли, тиник бўлса, унга қараган одам қувонади, ўзини ўнглашга уринади. Аксинча, бадбашара, ахлоксиз, шаллақи ва беҳаё бўлса, киши ундан жирканади. Ана шу қабул қилишнинг икки усулидан қайси бирини танлаш ёзувчининг эстетик идеалини ёркин кўрсатувчи восита ҳисобланади. Зулфия Қуролбой қизи ва Саломат Вафо яратган образлардан қитобхон ҳам ибрат олади, ҳам жирканади.

Муаммо ва ечим

Роман ёзувчидан узукнинг қичкина кўзига бутун бир оламни қиғдира олиш ва уни турли рангларда ақс эттира билишдек қоят мураккаб меҳнатни талаб қилади. Роман ёзишга қиришган ижодкор бир пайтнинг ўзида ҳам зарғар, ҳам дурадгор, ҳам сангтарош, ҳам архитектор, ҳам синчи бўлиши қерак. Адиб бу қасб эгаларига ҳос барча хусусиятларни

Ўзида мужассам этмоги лозим. Токи, у яратган асарда заргарнинг зийраклиги, дурадгорнинг донолиги, сангтарошнинг сайкали, архитекторнинг акл-фаросати, синчининг саралаш туйгуси акс этиб турсин. Асарларни шу нуктаи назардан кўздан кечирсак, хозирги ўзбек насрининг баъзи ютук ва камчиликлари аён бўлади.

Романда, энг аввало, муаммо кўя билиш мухим ахамиятга эга. Роман эпик турнинг энг йирик жанри бўлганлигидан унда кўтариладиган муаммо хар кандай замонда ҳам, шароитда ҳам долзарблиги ва замонавийлигини йўкотмаслиги керак. Хаёт инсоният олдида хар куни, хар соатда янги-янги муаммоларни кўндаланг қияпти. Бу муаммолар вазнига кўра енгил ёки залворли, кўламига караганда катта ёки кичик, ахамиятига кўра арзирли ёхуд арзимас, мохиятига нисбатан ўткинчи ёки доимий, йўналиши жихатидан умуминсоний ёки шахсий бўлиши мумкин. Гап унинг адиб томонидан танлай ва кай даражада ифодалай ҳамда жамият манфаатлари билан боғлай олишидадир. Чунки инсон жамиятнинг бир винти экан, унга дахлдор муаммо, шубхасиз, бошка механизмларнинг ҳам нормал харакатланишига таъсир кўрсатади. Шу нуктаи назардан биз тахлил доирасига тортган асарларнинг аксарияти кўйилган муаммонинг романик ахамиятга эгалиги, замонавийлиги ва гоятда долзарблиги билан ажралиб туради. Бирок, очигини айтганда, уларнинг ечими бир хил савияда эмас.

Нормурод Норкобиловнинг “Дашту далаларда”, Туроб Максуднинг “Илинж”, Жаббор Халилнинг “Довул” ҳамда “Такдир бекатлари” сингари асарларида кенг маънода олганда, инсон ва табиат, инсон ва жамият, яхшилик ва ёмонлик каби адабиётнинг кўхна ва азалий муаммоларига мурожаат қилинган. Албатта, бу муаммолар умумий характерга эга бўлиб, уларнинг хар бири ижодкордан заргарона зийраклик билан зарур кирраларини ажратиб олишни, синчилик салохияти билан ўқувчига маъкул томонларини аниқлашни, архитекторлик аклини ишлатиб, нимани каерга ўрнатишни талаб қилади. Бўлмаса, асар шиширилган шардек хавойи, танланган кахрамонлари эса муаллак бўлиб қолиши хеч гап эмас.

Масалан, Нормурод Норкобилов инсон ва табиат муаммосини кўтарар экан, уларнинг бир-бирисиз яшолмаслигини, бир-бирини тўлдирадиган ягона вужуд эканлигини ифодалаш максидида, роман бошланишидаёқ, ўқувчининг кўз ўнгида инсон табиат ва хайвонот оламидан иборат уч катламни намоён қилади. Бу катламларнинг хар бири аниқ тимсоллар орқали гавдалантирилади. Инсон киёфасида табиатни тушунган, уни асраб қолиш учун ўзини масъул деб билган Эшкул полвон; табиат тимсолида кўм-кўк майсалар билан копланган киру адирлар, бепоён дашту далалар; хайвонот оламидан бўри, тулки, итлардан тортиб, юмронкозику курт-кумурскаларгача... Уларнинг хар бири муаммонинг маълум бир киррасини ечишга беминнат кўмаклашади. Ёзувчи бу уч катлам ўртасидаги муносабатларнинг мураккаблиги ва зиддиятларга бойлигини ҳам теран тасвирлашга эришган. Ёзувчи асарида тасвирланган инсон ўз “мен”ини йўкотмаган холда табиат билан очик мусохабага киришади. Албатта, бундай мусохабада ёзувчи табиатнинг инсондан кучли эканини эсдан чиқармайди. Аммо, бу гоёни асарига зўрлаб ҳам киритмайди, балки воқеалар силсиласидан табиий равишда сизиб чиқишига эришади.

Туроб Максуд эса ўз романида эзгулик хар доим ёвузлик устидан қолиб чиқиши муқаррар эканлигига инсон кўнглида тугилган озгина илинж туйгуси ҳам асос бўлишини

ифодалашни мақсад килиб олган. Бу мақсадини бадиий жихатдан ифодалаш учун антика исм ва киёфага эга бўлган кахрамони Хайбатнинг хаёт йўлини танлайди. Ота-онасининг кимлигини билмай, болалар уйда вояга етаётган Хайбатнинг мургак кўнглида куйидаги илинжлар куртак ота бошлайди: биринчиси, меҳр илинжи. У дунёга келган кунданок инсон меҳрига мухтож бўлиб яшади, она кўксини эмади, илик кучогида эркаланиб ётмади, алла эшитмади. Болалар уйда гап эшитиб, калтакланиб, четга сурилиб ўсди. Шу меҳрдан униб чиқадиган иккинчи илинж – аёл зотиға мухаббат, уни асраш ва умрини узайтириш. Чунки у онам мени тугибок оламдан ўтган деб ўйларди. Шу сабаб ўқувчилик пайтидаёқ унинг тарафини олган тенгдоши Доноҳонга бир умр каттик меҳр кўйди, уни унутмади ва унга интилиб яшади. Учинчиси, илмга интилиш илинжи; У инсоннинг умрини узайтириш йўллари ўрганди. Устози академик Улуг Барака (кейин отаси бўлиб чиқди) илгари сурган ген масаласини ривожлантириб, фанда кашфиёт яратди, яъни, ўлган одамни хаётга кайтарди. Бу унинг тўртинчи илинжи эди.

Ёзувчи ўзининг илмий мантикка асосланган гоёвий-бадиий ниятини турли тасвирий санъат элементлари ва геометрик чизгилар ёрдамида баён қилади. Улар орқали инсон организмида зурриётга тегишли эзгулик ва ёвузлик унсурлари мавжудлигига, уларнинг қачондир, кимдадир пайдо бўлиши мумкинлигига эътиборни тортади. Бунинг ёркин мисоли Хайбатнинг ўзидир. Маълум бўлишича, Хайбат бутун умри ва илмий қобилиятини инсон генини аниқлашга сарфлаган йирик олим Улуг Барака билан яна бир истеъдодли олима Малика Ражабнинг никоҳсиз тугилган ўғиллари бўлиб чиқади. Бирок улар ўртасидаги муносабатлар ўқувчини ишонтира оладиган даражада аниқлик касб этмайди. Шу билан бирга инсон зурриётига оид муаммолар моҳиятини янада чуқурроқ ва ишонарлироқ очиш учун ёзувчи биологик, зоологик ҳамда физиологик фанлар нуктаи назаридан ёндашуви, бундай кашфиётнинг илмий-фалсафий асосларини янада мукамалроқ ўрганиши зарурга ўхшайди.

Жаббор Халил ҳам ўз романлари марказига жамият ва инсон, зулм ва адолат, тазйик ва умид каби масалаларни кўяди. Жумладан, “Довул” романида XX аср бошларидан то янги асргача бўлган давр мобайнида шаклланган уч хил тузум – чор Русияси, шўролар ҳокимияти ва мустикаллик даврида яшаб, бахтсизликдан бахтга, кулликдан озодликка томон борган уч авлод тақдири ёритилади. Ана шу авлодлардан ҳар бирининг хаёти, яшаш тарзи, қураши ва интилишлари мақсадга мувофиқ равишда маҳсус бўлимларда баён қилинади. “Оқар дарёлар” деб номланган бўлимда биринчи авлод вакили Боёрнинг Шахрисабз беги томонидан ўн икки кишлокни ўз тасарруфига олган Саҳвант музофотига аминлик лавозимига тайинланишидан то ўлимигача бўлган давр камраб олинган. Ўтган асрнинг энг мураккаб 30-70 йиллар воқеаларига ишора қилинган “Дардли чўккилар” қисмида иккинчи авлод вакиллари Ҳамиджон, Ганижон, Саминжонларнинг хаётда ўз ўрнини топиш учун уринишлари, ўқиш ва ишдаги баъзи қийинчиликлар ифодаланади. Бу қисмда кўпроқ отаси Боёр аминнинг орзу-умидларини амалга ошириш ниятида кишлок хўжалиги мутахассиси бўлиб етишган Ганижон фаолияти асосий ўринни эгаллайди. “Интилиш” деб номланган учинчи бўлимда ана шу Ганижоннинг уч ўғли ўқитувчи Раҳмонали, колхоз раиси Шарифжон, дастлаб ўқитувчи, кейинроқ маҳсус ташкилот ходими бўлиб етишган Шавкатжонларнинг 70-90-йиллардаги хаёти, “пахта иши” оқибатида тортган азоблари, мустикаллик эълон қилиниши муносабати билан ҳамма нарсанинг ўз жойига тушиши, уларнинг дархол тадбиркорга айланиб кўплаб заводлар

куриши, бой-бадавлат бўлиб кетишлари, ота-боболари етишмаган орзуларга болаларнинг етишганлиги хакида хикоя килинади.

Бирок, романда зиддиятли воқеалар, характерли тўқнашувлар жуда силлик кечади. Масалан, эндигина 20-22 ёшга кирган Боёр аминлик лавозимига тайинлангандан кейин барча хайрли ишларини осонгина амалга ошираверади. Вилоятни каттиккўллик билан бошқариб турган рус ноибни унамаса ҳам, маблаг ажратмаса ҳам халк хашарини ташкил этиб, канал казийди, узумзор, мевазор боғлар ташкил этади, одамларга саховат кўрсатади, камбагалларни кўллаб-қувватлайди. Тўғри, ана шундай адолатли, меҳр-окибатли мансабдор ота-боболаримиз тарихда бўлган, бирок уларга осон бўлмаган, ахир. Амин эса ҳеч қандай тўсикка учрамайди. Хатто уни аминликка тайинлаган Шахрисабз беги ҳам кейинрок воқеалар силсиласидан бутунлай чиқиб кетади.

Афсуски, кейинги авлод вакиллари ҳам ўз ниятларига етиш йўлида жиддий тўсикларга учрамайдилар. Вахоланки, русларга қарши кураш олиб борган зотларнинг болаларига шўролар даврида осон бўлмаганлигига тарих гувоҳлик беради. Ушбу асарда қарийб чорак кам бир асрлик мураккаб даврнинг чирсиллаб турган муаммоларини танлаб олиш ва аниқ образлар тимсоли орқали тасвирлаб бериш маҳорати етишмайди.

Худди шундай майда-чуйда масалалар атрофида ўралашиб қолиш қусури “Такдир бекатлари” романи структурасига ҳам дахлдордир. Ёзувчининг бу романи ҳам воқеаларнинг силлик ривожланиши, қахрамони Жавлон Алиевнинг йўлида учраган тўсикларни осонгина енгиб ўтиши, қадам-бақадам муваффақиятга эришиши билан ўқувчини “лол” қилади. Хар иккала романда ҳам муаллиф баёни қурак ахборот, ечим эса гоёт баландпарвоз публицистик оҳанг, ҳамду санолар билан тугайди. Тасвирда бадиийликдан кўра мақола навислик усули устун туради. Ёзувчида гоёвий ниятини ифодалашга хизмат қиладиган воқеаларни саралаш маҳорати етишмаётганлиги сезилади.

Бадиий асарда воқеанавислик энг жиддий қусурлардан бири саналади. Ёзувчи воқеаларни бирин-кетин қалаштириб ташлаш ва хиссий баён қилишдан эҳтиёт бўлиши лозим. Чунки қахрамон кўп воқеалар юқи остида қолиб, муаллифнинг асосий гоёвий ниятини ечимга қадар кўтариб кетолмай қолади. С.Вафо, Ж.Халил, Х.Темиров, Н.Исмоилов, Н.Хошимов, М.Исмоилов каби ёзувчиларнинг асарларида ана шу қусур кўпроқ кўзга ташланади. Бунинг устига улар яратган персонажлар кўпинча муаллифнинг қарнайн бўлиб хизмат қилдилар. Асар муаллифи нимани хоҳласа, шуни айтадилар, қандай ишни буюрса, ўшани бажарадилар ва охир-окибатда ўзига ҳосликдан маҳрум бўладилар. Тўғри, асар учун танланган персонажлар одатда, ёзувчининг гоёвий ниятини ўқувчига етказиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бирок, чинакам ёзувчи ўз қахрамонларини нима ишни бажаришга, қандай гапни гапиришга мажбур қилиши кераклигини билиши нечоғлик муҳим бўлса, нималарни қилиш ёки қандай сўзларни гапиришга мажбур этаолмаслигини билиши ундан ҳам муҳимроқдир. Бадиийлик меъёри шуни талаб қилади. Меъёрни хис қилмай туриб хақиқий санъаткор бўлиш мумкин эмас.

Унутмайликки, адабиёт хар доим поклик, гўзаллик, адолат, хақиқат, имон ва эътиқод кўзгуси бўлиб қелган ва шундай бўлиб қолмоғи лозим. Ёзувчи хар қандай разолат ва

кабохат, ифлослик ва имонсизлик, разиллик ва ахлоксизлик заминида ўзининг покиза эстетик идеалини илгари суришни унутмаслиги шарт. Бусиз ўқувчини эзгулик рухида тарбиялаб бўлмайди.

Конфликтсизлик касри

Бадий асарда инсон хаётининг мураккаблигини, жамият билан унинг манфаатлари ўртасидаги келишмовчиликлар, норасолик ва номутаносибликни реал тасвирлаш учун ёзувчида тугма истеъдод бўлишидан ташкари, менинг назаримда, буюк жасорат ҳам бўлиши шарт. Хозирги ёзувчиларнинг айримларида ана шу жасорат етишмаётгандек туюляпти. Воқеалар силсиласида зиддиятлар ўпконига чуқурроқ кириб бориш имкониятлари тугилган жараёнда муаллиф қахрамонини бундай гирдобга отишдан хайкаётгандек, ўзини эҳтиёт қилаётгандек таассурот тугилмоқда. Карама-каршиликлар тахлилини чуқурлаштириш ўрнига, енгил-елпи эпизодлар баёнига ўтиб, ундан четлашиш, вазиятни юмшатиш холлари юз беряпти. Бунинг оқибатида, асар воқеалари тизимида заифлик, айтиш жоиз бўлса, жарлик, характерлар динамикасида сустилик пайдо бўляпти. Айрим асарларни мутолаа қилиб, воқеаларнинг бир текис ва силлик кечаётганини кўргач, хаёлимга ўтган асрнинг эллигинчи йилларида пайдо бўлган конфликтсизлик касаллиги қайталанмаяптими, деган хавотир келади.

Конфликт бадий асар сюжети учун мотор вазифасини бажаради. Усиз сюжет механизми ҳаракатга келмайди. Мабодо, узок сафарга чиқилса-ю, ярим йўлда мотор ишламай қолса ёки фаолияти сустлашса, киши кўзланган манзилига етиб бормасдек, асар конфликт воқеалар давомида бўшашса, ёзувчи ҳам гоёвий ниятига етолмайди. Ҳар бир бадий асар ҳам яхши маънода ўқувчи қалбига уюштирилган сафардир. Бу сафарда турли-туман ходисалар, яхши-ёмон одамлар, ўйдим-чуқурлару кескин бурилишлар учраши табиий. Агар асар сюжети гоёлар, қарашлар, характерлар, гуруҳлар ўртасида рўй бераётган карама-каршиликлар асосига қурилмаса, бундай асар таъсирчан бўлмайди. Бинобарин, хаётини хақиқатнинг аниқ ва изчил ифодаланиши зиддиятларнинг моҳияти ва ишонарлилиги билан ўлчанади. Айни чоғда, инсон қалбида юз бераётган тўқнашувлар ҳам ифодаланаётган муаммо ва характернинг янада ишонарлироқ чиқишига қўмақлашади. Кейинги йиллар насрида инсоннинг ички кечинмаларини жиддий карама-каршиликлар асосида тасвирлашга эътибор берилаётгани бежиз эмас.

XXI аср бошида яратилган асарларга шу нуқтаи назардан қаралса, кўплаб маҳоратли адибларимиз конфликтнинг ранг-баранг турларидан унумли фойдаланиб, таъсирчан ва кизиқарли сюжетлар асосига қураётганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Айни чоғда, сунъий ҳамда ишониб бўлмайдиган уйдирма воқеалар тўқиб чиқарилаётган асарлар асосига ҳам дуч келамиз. Баъзи адибларда зиддиятларни чуқурлаштириш имконияти тугилганда ҳам уни ривожлантира олмаслик, тўқнашувларни енгил-елпи йўллар билан ҳал этиш, қахрамонларни оғирнинг устидан, енгилнинг остидан ўтказишга уриниш қусури сезилади.

Шуларни ўйлаганимда, Нормурод Норқобилов, Туроб Максуд, Жаббор Халил, Зулфия Қуролбой кизи, Саломат Вафо, Хабиб Темиров каби адибларнинг сюжет қуриш ва

конфликт яратиш борасидаги ўзига хос ютук ва камчиликлари кўз ўнгимга келади. Бадиий асарда дастлаб воқеаларни ривожлантиришга ёрдамлашадиган тугунни ўртага ташлаш муҳим аҳамият касб этади. Агар шу тугун асарнинг барча персонажларини, улар билан боғлиқ эпизодларни бирлаштириб, конфликтни ривожлантирса, воқелик сўнггига қадар тизгинни маҳкам ушлаб тура олса, асар композициясининг яхлитлиги таъминланган бўлади. Шу жиҳатдан ўқувчи илк саҳифаданок “Ўзи тунд ва хафсаласиз бир кийфада” юрган чехраси гамнок Тўланбой (“Дашту далаларда”); “хаяжонли, иккиланган бир холда ок коғозга аллакандай шакллар чизаётган” Хайбат (“Илинж”); “Эшикдан кирган захоти чор атрофга турли майда-чуйдалар сочилган, жавон галадонлари очилиб кийимлар ивирсиб” ётганини кўриб “юраги шувиллаб” кетган Салтанат (“Оворанинг кўрган-кечирганлари”); бир неча кундан бери “қалбига чирок ёкса ёришмай, ишлари ҳам юришмай” изтироб чекаётган Жавлон Алиев (“Тақдир бекатлари”)лар билан учрашганида хаёлига дархол: “Нега?” деган савол урилади. Табиийки, бу савол уни асарни тезроқ мутолаа қилишга ундайди. Жавобни топгач, баъзиларидан коникади, баъзиларидан эса коникмайди.

Гарчи бошқа асарларда сюжет тугуни бу қадар кескин тарзда қўйилмаса-да, воқеалар марказида асосий ўрин эгаллаган персонажлар хаётидаги муҳим ўзгариш, бунинг натижасида инсон қайфиятида пайдо бўлган қувонч ёки ташвишлардан хабар бергучи диалоглардан бошланади. Масалан, Зулфия Куролбой кизининг “Армон асираси” романи эр-хотиннинг янги уйга кўчиб келишганидан ниҳоятда хурсандлиги, оилада кўпдан бери бунақа шодлик ва мўл дастурхонни кўрмаган болаларнинг шовкин-сурони, эртага бундан-да яхши яшаш хақидаги орзулари, “Машаккатлар гирдобини” асари эса аксинча, бош қахрамон Давроннинг “Бир қолипга тушиб қолган хаётини бирданига бир юз саксон градусга ўзгартириб юборган” эр-хотин ўртасидаги можаро ва бунинг натижасида эрнинг уйдан бош олиб чиқиб кетиши-ю, ўзини машаккатлар гирдобига отиши билан бошланади. Хабиб Темировнинг “Қасос ва муҳаббат” романининг биринчи китобида никоҳ кечаси келиннинг қочиб кетиши хақидаги хабардан воқиф бўламиз. Булар, шубҳасиз, ўқувчида кизикиш уйғотади ва уни воқеаларнинг давомини тезроқ билиб олишга ундайди.

Албатта, бадиий асарда ташланган сюжет тугуни конфликтнинг кескинлашуви ҳамда муаммонинг ечимига мустаҳкам пайванд қилингандагина асар макроструктураси яхлит холга келади. Шу жиҳатдан қараганда, Нормурод Норқобилов, Туроб Максуд қабиларнинг воқеликка ижодий ёндашуви ибратлидир. Масалан, Тўланбойнинг дилгирлиги, қийфасининг тундлиги, Хайбатнинг хаяжонли холати, айни чоғда, иккиланиб, коғозга аллакандай мавҳум шаклларни чизаётганлиги сюжет охиригача сир тутилади. Ёзувчилар баъзан ўқувчини бошқа воқеалар билан алаҳситиб, четга чиқаётгандек туюлади. Аммо, бу чекинишлар бежиз бўлмай, улар қахрамонларнинг сирли холатини тўлдиришга, янги тугунчалар ҳосил қилишга ёрдам беради. Тўланбойнинг кўзи тасодифан қопконга илинган тулкига тушгач, унинг терисини шилиб, азоблаб ўлдиришни ўйлайди (худди аламинини тулкидан олмоқчидек). Хайбат эса “чуқур хаёлга чўмган” ича “хона ўртасидаги диванда ётган” оқ чойшабдаги гавдани очади. Унда гўзал бир киз ётарди. Муаллифлар томонидан қиритилган бу қўшимча деталлар асосий тугун қўламини янада қенгайтиради, персонажлар қийфасига янги қизиклар тортади, ўқувчида қўшимча саволлар пайдо қилади. Бу саволларига фақат асар охиридагина

жавоб олади. Унгача китобхон калбида хаяжон ва кизикиш ошгандан-ошиб бораверади.

Хабиб Темировнинг роман-дилогиясида ҳам Русияга катнаб, осонгина бойиб кетган “янги ўзбек” Миртожининг ажабтовур саргузаштлари хикоя килинади. Роман чиндан ҳам саргузашт-детектив асарларга хос эпизод билан бошланади. Миртожибой кизи Лайлони ўзи сингари “янги ўзбек” бойларидан Колдибекнинг ўглига унаштириб, шаҳарнинг энг машхур хашаматли маданият саройида ўтказилаётган тўйда куёв-келинларни кутишмоқда. Бир пайт, худди хинд кинофильмларида акс этганидек, тўйхона олдида “бир коп-кора “Нексия” елдек учиб келиб эшик олдида гийкиллаб тўхтади”да, “Ундан бўғрикиб, нафаси бўғилиб кетган куёв тушиб, отаси томонга чопди”. Маълум бўлишича, келин кочиб кетибди! Худди ўша фильмлардагидек бой кудалар бир-бирини юпатади, таскин беради ва... бир оздан сўнг тўй бинойидек давом этади. Орадан озгина ўтгач, “оппок харир либосли, юзига бежирим кашмири чачвон тутган келин” ва куёв кўлтиклашиб, тўйхонага кириб келадилар. Демак, ҳамма нарса жойида, келин топилибди-да! Аксинча, жойларига ўтиргач, куёв “кайлигига ўпкалаган тарзда ўгирилди ва унинг чачвонини охиста кўтарар экан... котиб колди. – Ие, – деди у сал бўлмаса йикилиб тушай деган ахволда. – Сиз... бошка-ку!” Келин эса уялиш, хижолат тортиш ўрнига хали бирон марта кўрмаган куёвиги – “Жим! – деди тахдидли овозда. – Жим ўтиринг! Мен ўшаман! Мен... кейин тушуниб оласиз”, дея пўписа килади. Кейин аникланишича, бу янги келин Миртожининг кичик кизи Шахло экан.

Кейинги воқеалар бундан-да гаройиб! Лайло топилгач, уни опкочиб кетган Нозим билан келишиб тўй кунини белгилайдилар. Буни карангки, энди бу гал куёвтўра кочиб кетади! “Янги ўзбек” бойи Миртожи бу галги шармандалиқдан ҳам осонгина кутилиш йўлини топади – ёрдамчиси Кўшокбойнинг югуриб-елиши туфайли бирпасда “ижарачи” куёвни олиб келади-да, келиннинг ёнига ўтказиб кўяди. Асар воқеаларини бу каби янги эпизодлар билан бойитиш, аслида, конфликтнинг янада кескинлашувига, кўшимча тугунлар ва тўкнашувларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради. Шубхасиз, ўқувчи хаёлида энди бу “янги келин-куёвлар”нинг хаёти қандай кечади? Ахир, улар Отабек билан Кумуш эмаски, бири: “Мен ўшаман...” деса, бошқасининг кўнгли жойига тушиб, енгил тин олса?! Айниқса, ўзининг эндигина етишган чинакам эри ўрнида бутунлай бошка эркакни кўрган Лайло қай ахволга тушди экан? Мабодо, ижарага олиб келинган бу “куёв” тўйдан кейин кетмасдан “шу менинг хотиним. Мана, ҳамма гувоҳ, ундан ажрашмайман” деб туриб олса, нима бўларди? Ахир, у кўли калта етимча, бировларнинг эшигида ишлаб кунини ўтказиб юрган йигит экан-ку?! деган саволлар тугилади. Бирок, воқеалар на биз, на қахрамонлар истаган йўналишда эмас, балки ёзувчининг хоши-истагига кўра ривожланади. Персонажлар унинг амрига сўзсиз бўйсуниб ҳаракат килдилар. Ҳамма нарса осонгина ҳал бўлади: Колдибекнинг ўгли “кейин тушуниб олади”, “ўша” келин билан тинчгина яшай бошлайди ва, умуман, воқеалар силсиласидан чиқиб кетади. Яхшики, “ижарачи” куёв Мардибой исми жисмига мос “мард” йигит экан, ролини муваффақият билан бажаргач, хизмат хақини ҳам олмай кетаверди.

Бу мулоҳазалар роман муаллифи бадиий адабиётнинг миллийлиги, характер мантики, воқеалар хаётийлиги ва изчиллиги каби муҳим мезонларига етарли роя килмаганлигини кўрсатади. Назаримда, Хабиб Темиров ўйлаб топилган бундай уйдирма воқеалар билан ўқувчиси кўнглини олишни, персонажларнинг худди режиссёр топширигини бажаришга

мажбур бўлган актёрлар сингари кабул килишни хохлайди, шекилли. Аммо, режиссёр актёрлардан асардаги кахрамон характери мантикидан келиб чиккан холда роль ижро этишни талаб килса, роман муаллифи персонажларни ўзининг гоёвий ниятига караб роль ўйнашларини талаб килмокда. Дарвоке, нуткда бадиийликдан кўра газета ахбороти, курук баёнчилик ҳам асарнинг бутун мазмунини сусайтириб кўйгандек туюлади.

Хуллас, XXI аср мамлакатимизнинг иктисодий-сиёсий, ижтимоий-маданий хаётида янги саҳифалар очганлиги аниқ-равшан кўриниб турибди. Бундай ривожланган юртда маънавий-маърифий жаҳаннинг кўзгуси бўлмиш бадиий адабиётнинг умумий юксалишдан ортда қолиши ярашмайди. Бу огир вазифани хал этишда ижод аҳлининг масъулияти жуда катта. Бунинг учун адабиёт намояндалари халк ва жамият олдидаги масъулиятини чуқур хис этмоклари зарур. Масъулиятни хис этиш эса кишининг онги, дунёкараши билан боғлиқ. Яратилажак “Бадиий асар, энг аввало, ёзувчи тафаккурининг мевасидир” (Чингиз Айтматов), бунинг чин дилдан хис килган хар бир адиб кўлига калам ва коғоз олишдан олдин ўз олдига: “Мен маънавий жихатдан юксалиб бораётган халкимга, жаҳонга бўй чўзаётган ёш авлодга, ўзлигини англаб етган ўқувчимга нимани, қандай шаклда айтишим керак? Менинг сўзларим унинг келажагида қандай роль ўйнайди? Кўзлаган максидан қайтармайдими? Танлаган тўғри йўлидан қалгитмайдими?” деган саволларни кўйиб, уларга масъулият билан жавоб изласа, максидга мувофиқ бўларди.

Бунинг учун ёзувчи хаётга неқбин кўз ва ёниқ муҳаббат билан қарамоғи керак. Токи, унинг тафаккури хосили хисобланган бадиий асар хом-хатала ва тахир мева сингари харидорнинг иштаҳасини бўғмасин. Бундай вазиятга тушмаслиги учун ижодкор яратилажак асари устида тинимсиз меҳнат қилиши, хаддан зиёд кўп тер тўкиши талаб этилади. Зеро, шошма-шошарлик адабиётга ҳеч қачон наф қелтирмаслигини, хақиқий санъаткор учун кўп ёзишдан кўра, хўб ёзиш афзал эканлигини билиши шарт. Бунинг учун хақиқий ижодкор халқининг дарду гами билан яшаши, уни чуқур хис қилиши, хаёт қозонида кўпроқ қайнаши, қувончу ташвишларини одамлар билан баҳам кўриши, реал хаётда рўй бераётган ўзгаришлардан илҳомланиши керак.

Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
филология фанлари доктори

"Шарк Юлдузи" журналидан